

Den gladaste baracken

–Har du någonsin varit utomlands? undrade de svenskar som jag, en ung universitetsstuderande, guidade i Leningrad på 1980-talet.

–Ja, i Polen.

–Där är det väl ungefär samma som här, sa de och ryckte på axlarna.

De hade ingen aning om hur annorlunda Polen tedde sig i våra ögon, hur stor grej det var att få resa dit. Medan västerlänningar föreställde sig östländerna som ett enhetligt ”block” såg mången sovjetmedborgare Utlandet som en gåtfull, onåbar högborg bebodd av egendomliga människor – som nästan alla hade det bättre än vi.

I en låt från år 1974 sjunger Vladimir Vysotskij om en metallarbetare som belönats för sitt flitiga arbete med en resa till något ”folkdemokratiskt” land.

En tjänsteman förklarar för honom hur han ska uppföra sig i det knepiga Utlandet:

*Där är levnadsstandarden än så länge högre än
hos oss,
så du får inte göra nåt dumt när du är där.
Blir det några diskussioner med vodka, säg ifrån:
”Hör ni, bröder demokrater, jag föredrar te!”
Tacka stolt nej till deras presenter,
säg att vi har massor av sånt här hemma.
När du bor bekvämt därborta, fortsatte han,
var sparsam men förivra dig inte,
se till att du inte dör av kex och sånt.
Där i den tjeckiska staden Budapest
är det såna tider att de kanske bjuder dig på
mat och dryck
eller inte på nåt alls.*

Vidare varnar instruktören huvudpersonen för fientliga agenter:

*Ibland agerar de inte direkt utan subtilt:
en karl i din tågupé kan visa sig vara en dam
med korsetten full av sprängämnen.
Kolla alltid vilket kön din granne har!*

Till sist blir arbetaren så nervös att han hellre vill stanna hemma:

*Jag är ingen propagandatalare,
utan en smed i tredje generationen.
Glöm det hela, jag vill inte
till polackerna i Ulan Bator!*

Men så ingriper smedens fru:

*Har du kanske glömt att du lovade
att hämta vaxduk från Bangladesht?*

På natten drömmer smeden att han smider en ringbrynja och en sköld åt sig:

*Med Guds hjälp ska jag kanske klara mig
därborta hos rumänerna.
Jag har hört att de härstammar från Volga-
området, precis som vi.*

Här återspeglas den tidens förvirrade föreställningar om de andra öststaterna (där folk inte alltid var vänligt inställda mot oss), varubristen, diskrepansen mellan levnadsstandarden hos oss och ”därborta”, tvånget att känna sig som representant för sitt hemland. Här nämns även regeln: ”Sovjetmedborgare avråds från att dela kupé med en utlänning av motsatt kön.”

Av någon anledning fungerade inte denna regel i mitt fall, då jag var 16 år och på väg till min moster i Warszawa år 1980. Jag tilldelades en överkoj i en kupé med två unga män från Tanzania och en man från Nigeria. Jag försökte byta plats via tågvärden, dock utan framgång. Mina nattliga äventyr vore värda en särskild novell.

Innan jag äntrade natttåget Leningrad – Warszawa hade jag gått igenom hela maskineriet: allsköns frågeformulär, stämplat, besök hos diverse beslutsfattare och ideologiska instanser, bland andra De Gamla Bolsjevikernas nämnd.

I sin bok *Självbiografiskt lexikon* berättar Michel Ekman, som också besökte Polen år 1980, att hans nattåg Gdansk–Prag ”var fullt av pratsamma polska ungdomar som arbetade i Tjeckoslovakien”. För sovjetiska ungdomar var det otänkbart att få arbeta i en annan öststat. Det skämtsamma talesättet

En kyckling är ingen fågel, Polen är inte riktigt utomlands överensstämde inte med verkligheten.

Fenomenet hörde till världshistoriens paradoxer. De facto hade vi det sämre än de som vi ”bestämde över”. Våra möjligheter att besöka dem var ytterst begränsade.

I Sovjetunionen var privata utlandsresor strängt reglerade av OVIR, inrikesministeriets visumavdelning. OVIR reglerade även besök från Utlandet.

Min moster hade inga problem med att bjuda oss till Polen. För henne var det bara att gå till notarius publicus, få sin namnteckning bestyrkt och skicka inbjudan till oss. Annat var det då hon skulle besöka Leningrad. Varje år fyllde min morfar, en meriterad kemiprofessor och krigsveteran, i en massa papper som skulle godkännas av högskolan där han undervisade samt av hyresgästföreningen. Min moster som var gift med en polack hade aldrig bytt medborgerskap. En sovjetmedborgare som bodde utomlands fick alltså inte besöka sitt eget hemland utan visum.

I sin bok *Låga sanningar* berättar filmregissören Andrej Kontjalovskij om hur han, en sovjetmedborgare officiellt bosatt i USA, en gång på 80-talet

Intourist-affisch

var på väg från USA till Japan, med en mellanlandning i Moskva. Han tillbringade flera timmar i transithallen utan att kunna ringa sin mamma, ännu mindre träffa henne: i hans pass fanns inget transitvisum. En sovjetmedborgare som var bosatt utomlands var en abnormitet. Sådana människor behandlades styvmoderligt av systemet.

I det redan annars vänskapskorrupta sovjetiska samhället födde detta system ännu mera korruption och nya eliter. En enkel sekreterare vid rätt instans uppvaktades ofta som en filmstjärna, med

presenter, konfektaskar och konjak.

I Norden sägs det att Ungern var östblockets ”gladaste barack”. I mina ögon var det Kuba. Jag kände inga ungrare, däremot några kubaner. Medan vi knotade och gnisslade med tänderna då vi köade efter attraktiva varor smådansade kubaner och gnolade när de stod i kö. De pratade positivt om Fidel Castro och sin revolution. Till skillnad från ungrare, polacker, tjecker var de inte bittra på vårt fosterland. Den nästgladaste ”baracken” var Vietnam. De vietnameser jag träffade var alltid pigga och vänliga – och inte heller bittra.

Även det forna Jugoslavien föreföll som en ”glad” barack. Jugoslaviska byggnadsarbetare var skämtsamma och sjöng gärna. Med sovjetiska mått var landet så pass attraktivt att OVIR-avdelningarna slog ihop det med ”kapitalistländerna” när det gällde pappersexercisen. Att besöka Jugoslavien var nästan lika svårt som att åka till Sverige.

Ungern och Tjeckoslovakien stod också högt i kurs. Min styvfar besökte Prag några gånger i samband med vetenskapliga konferenser och hämtade fina presenter till mig: eleganta läderhandskar, jeans med mera. ”Alla har det bättre än vi”, sa folk i min

omgivning. Till undantagen hörde de ”vänliga” Vietnam, Kuba, Rumänien, Mongoliet och Nordkorea samt de ”fientliga” Kina och Albanien.

Många landsmän till mig skulle nämna Polen som ”den gladaste baracken”. En hel del leningradbor prenumererade på polska tidningar där det publicerades översatta artiklar från Väst, bl a om mode och popmusik: *Technika młodości, Kobieta i Życie, Mozaika*. Åren 1966–1980 visade sovjetisk tv ett oerhört populärt underhållningsprogram, *Café 13 stol* som handlade om några glada polacker.

År 1980, då jag besökte Warszawa, var polacker allt annat än glada. Landet skakades av strejker. Ändå tedde sig deras ”barack” mera trivsamt än vår. I Polen gick det bra att köpa de ryska böcker som vi inte kunde få tag på hemma annat än på svarta marknaden, av bland andra Michail Bulgakov, Vladimir Vysotskij, Ilja Ilf och Jevgenij Petrov. De dagligvaror som det var brist på hemma såldes i privata butiker i Warszawa. Polacker gick öppet i kyrkan, de kritiserade sin överhet, de fick arbeta i Väst och äga utländsk valuta (i mitt hemland var det sistnämnda ett brott).

I Norden finns en uppfattning om att DDR var en dyster polisstat. På min tid hade vi ingen aning om det. Stasi? Muren? Det som folk brydde sig om var att vanliga människor i DDR hade det bättre än vi. Rita, en väninna till min moster, var gift med en DDR-tysk. I våra ögon tedde Ritas liv sig näst intill idylliskt. Där hade kvinnor en betald ledig dag varje månad då de kunde sköta tvätt, inköp och annat familjerelaterat.

Så här skriver journalisten Igor Svinarenko som studerade vid Leipzigeruniversitetet samtidigt som Angela Merkel:

På det hela taget var DDR ett lättsamt, muntert land. Folk hade inga speciella bekymmer. Angela och jag studerade vid olika fakulteter, jag läste journalistik, hon läste fysik. Hon var mycket samhällsaktiv. Deras ungdomsföreningar var anorlunda än våra inhemska. DDR:s ”komsomol” ordnade till exempel diskotek ute på stan eller på studenthem. Till deras aktiviteter hörde att få tag på de senaste bulgariska piratskivorna med västeuropeiska låtar, att köpa sprit så att det skulle räcka åt alla. Det festades ända in på småtim-

marna. Till skillnad från unga sovjetiska kvinnor försökte tyskor inte låtsas att de hade väldigt hög moral. Varför spela otillgänglig när man kunde ha roligt? De facto hamnade jag i DDR mitt under den sexuella revolutionen – som nådde oss en generation senare.”

I sin artikel i den liberala ryska tidningen *STORY* nämner Svinarenko visserligen den stränga kontroll som präglade Leipzigeruniversitetets journalistikfakultet på 70-talet: ”De tyskar som undervisade där var alla partimedlemmar, hänsynslösa mot folkdemokratins fiender.” Det han inte tar upp överhuvudtaget är DDR-tyskarna tro eller icke-tro på kommunismen som mål.

Från min barndom och ungdom kommer jag inte ihåg någon sådan tro i min omgivning. Om någon i min generation började på allvar uttrycka tron på att ”vårt mål är kommunismen”, började vi undvika denna person – som kanske var en provokatör. Inte ens äldre personer pratade längre om sådant. Likväl var många av dem chockade när systemet som vi själva kallat för socialism föll ihop, när den sociala grundtryggheten plötsligt försvann.

På min tid var folk upptagna av vardagligheter, sin karriär, sina hobbyer, sin privata sfär. Anna Rotkirch berör det i sin doktorsavhandling om sovjetiskt familjeliv (2000). På många sätt var vi kalkborgare. När jag såg filmen *Goodbye Lenin!* där huvudpersonen är en övertygad kommunist, blev jag förvånad. Trodde folk i DDR på kommunismen som mål, så sent som år 1989? Å andra sidan hade de det bättre än vi...

Till den som vill veta mera om det sensovjetiska samhället rekommenderar jag antropologen Alexei Yurchaks bok *Everything Was Forever, Until It Was No More*. I den känner jag igen min samtid. ”Yurchak undersöker ideologins kollaps genom att intervjua den sista generationen av sovjetisk ungdom”, skriver Per-Arne Bodin i sin recension i *Svenska Dagbladet*. ”Hans utgångspunkt är att i och med slutet av 1950-talet och egentligen redan efter Stalins död 1953 upphörde det att finnas någon klar generator av ideologi. I stället citerades i det oändliga redan existerande politiska fraser, som sedan cirkulerade genom alla nivåer från politbyrå till den lokala

komsomolorganisationen... Inte ens partiledarna frambragte till slut några egna politiska texter, de klippte och klistrade ur tidigare material.”

Det samhälle som framträder i Yurchaks bok var långtifrån svartvitt. Många västerländska forskare opererar helst med dikotomier som staten/folket, officiell/inofficiell kultur, sanning/lögn, och ignorerar det faktum att socialismens grundläggande värderingar var viktiga för många medborgare, att vi som levde i detta samhälle ville värna om dess ideal, som jämlikhet och internationalism. Vi avskydde korruptionen och den orimliga maktutövningen, men vi gladdes om något mot förmodan fungerade bra.

”Små, men ständiga förnedringar som vårt liv kantades av hindrade oss från att uppfatta det som vackert – ett behov som varje kulturell person har”, skriver den ryske prosaisten Aleksandr Melichov.

Dessa förnedringar utgjorde den gemensamma nämnaren i det annars heterogena Sovjetunionen. Till råga på allt var de värre än i de flesta andra östeuropeiska staterna.

År 1984, då jag ville besöka Polen på nytt, var jag klar med mina universitetsstudier och jobbade som heltidsanställd Intouristguide. Jag gick genom samma procedur som år 1980, minus de gamla bolsjevikerna. Däremot dök det upp ett oväntat hinder: en till synes trevlig före detta studiekamrat till mig som innehade posten som Intourists komsomolledare röstade emot min resa. Min moster var ingen nära anhörig till mig, påpekade han. Vad hade han emot mig? Det vete gudarna. En tillfällighet räddade situationen och jag fick åka. Efter perestrojkan blev mannen, i likhet med många andra komsomolbyråkrater bankir i det nya Ryssland. Många år har gått, men jag har inte förlåtit honom.

Bakom allting fanns rädslan. Så låter den allmänna uppfattningen i Väst. Men många i den sista sovjetiska generationen¹ skulle säkert instämma i att vi inte längre var rädda för samhällssystemet utan närmast irriterade på det. De gånger jag blev vittne till rädsla gällde det konstigt nog inte sovjetmedborgare

1 Yurchak definierar den som den sista generation som hunnit bli vuxna och få arbetslivserfarenhet under sovjettiden.

utan folk från andra öststater. En gång på 80-talet råkade jag ut för ett ungt par från DDR som frågade mig ute på stan om jag kände till något ungdomshotell där man kunde stanna över natten (sådant existerade inte i Leningrad). Jag var inte så pigg på att ge dem nattlogi, så jag förde dem till DDR:s generalkonsulat. Där utsattes de för en barsk utskällning. De blev nervösa, uppenbart rädda, så jag bjöd dem hem till mig. Jag minns också en äldre rumänsk turist som tappat bort sig på stan. Hon satt och grät på det hotell där jag jobbade för tillfället. Hon var rädd, men jag förstod aldrig varför. Var hon rädd för att de rumänska myndigheterna skulle misstänka att hon ville hoppa av till Sovjetunionen? Tanken tedde sig absurd.

På det hela taget förhåller jag mig ambivalent till ordet barack. Själv skulle jag inte tillämpa denna västerländska term på min tids Sovjetunionen. I vårt liv fanns en hel del roligt, mänskligt, varmt. Det orimliga i vår vardag förenade oss och närde vi-andan, påhittigheten, galghumorn. Denna värme, som präglar Vysotskijs sånger, har i ganska stor utsträckning avdunstat under de efterföljande epokerna.

Mitt svunna hemland var en väldig bubbla avskärmat från resten av världen. Mina känslor för det skulle jag idag uttrycka i form av en parafraas på Märta Tikkanen: ”Jag saknar det ofta. Inte ett ögonblick har jag önskat det tillbaka.”

ZINAIDA LINDÉN

Bibliografi

- Per-Arne Bodin: ”Sovjetiskt sammanbrott förbryllar”. *Svenska Dagbladet*, 15 juli 2008.
Andrej Kontjalovskij: *Nizkie istiny*, 2017.
Aleksandr Melichov: *Vspominaja Granina*. God literatury, 2018.
Anna Rotkirch: *The Man Question: Loves and Lives in late 20th century*. Russia, 2000.
Igor Svinarenko. ”Ottjajannaja Angela”. *STORY*, nr 10, oktober 2018.
Vladimir Vysotskij citeras efter *Sobranie sotjinenij v odnom tome*, 2011.
Alexei Yurchak *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton University Press, 2005.

Övers. av de ryska citaten av artikelförfattaren.